

Agata A. Kluczek
Uniwersytet Śląski w Katowicach

CONDITORES URBIS ROMAE, LIWIUSZ I RZYMSKIE NUMIZMATY

W *Ab Urbe condita* Tytus Liwiusz poinformował, że w Rzymie w pobliżu drzewa figowego wystawiono posąg założycieli – dzieci karmionych przez wilczyce:

Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii aediles curules aliquot feneratoribus diem dixerunt; quorum bonis multatis ex eo quod in publicum redactum est aenea in Capitolio limina et trium mensarum argentea vasa in cella Iovis Iovemque in culmine cum quadrigis et ad ficum Ruminalem simulacra infantium conditorum urbis sub uberibus lupae posuerunt [...].

W tymże roku [296 r. p.n.e.] edylowie kurulni Gneusz i Kwintus Ogulnuszowie pozwalali do sądu wielu lichwiarzy. Z grzywien, które ściągnęli z ich majątku do skarbcza publicznego, kazali położyć na Kapitolu progi spiżowe, zakupić srebrne naczynia na trzy stoły w przybytku Jowisza, na szczytce świątyni umieścić Jowisza na wozie czterokonnym, pod figą ruminalską postawić posąg wyobrażający dwoje dzieci, założycieli Rzymu, ssących wilczyce.

Liv. 10.23.11, tłum. A. Kościółek

Wspomniany w tekście monument prezentujący wilczyce i dzieci wiąże się z wyobrażeniem rewersowym na didrachmach republikańskich, datowanych – według propozycji Michaela R. Crawforda – na lata 269–266 p.n.e. (il. 1)¹. Na rewersy tych monet po raz pierwszy w historii mennictwa rzymskiego wprowadzono motyw *Lupa Romana*: obraz złożony z sylwetek wilczycy i dwojga ludzkich dzieci. W inskrypcji wprowadzono zapis ROMANO(rum), który był charakterystyczny w grupie wczesnych numizmatów. Na awersach przedstawiono popiersie Herkulesa w profilu². Niewykluczone, że to w tych didrachmach jeden z antycznych, Pliniusz Starszy, widział pierwsze srebrne monety,

¹ Jednomyślność opinii, że istnieje związek między monumentem Ogulnuszów a wyobrażeniem na tych monetach, akcentuje Cécile Dulière, por. C. Dulière, *Lupa Romana. Recherches d'iconographie et essai d'interprétation*, Bruxelles 1979, s. 45–46. Por. A.W.J. Holleman, *The Ogulnii Monument at Rome*, „Mnemosyne” 1987, 40, 3/4, s. 427–429; O. Zwielerlein, *Die Wölfin und die Zwillinge in der römischen Historiographie*, Paderborn 2003, s. 33–34.

² *RRC*, nr 20; zob. *BMCR* Romano-Campanian, nr 28; *CRR*, nr 6. Por. C. Dulière, *op. cit.*, s. 43–46, kat. M4; J. DeRose Evans, *The Art of Persuasion, Political Propaganda from Aeneas to Brutus*, Ann Arbor 1992, s. 59–63; A. Dardenay, *Les mythes fondateurs de Rome. Images et politique dans l'Occident romain*, Paris 2010, s. 52–53; eadem, *Images des Fondateurs. D'Enée à Romulus*, Bordeaux 2012, s. 81–82 i kat. L37. Motyw Herkulesa na awersie nawiązuje do tradycji rodowej *gens* Fabia prowadzącej do postaci herosa, jego obecności w mieście Ewandra nad Tybrem, pojmania Geryona (*in fovea*), a potem związku z nimfą, miejscową kobietą lub Ewandrową córką, z którego narodził się syn, przodek Fabii, por. *Ov. Fast.* 2.237; *Ov. ex Ponto* 3.3.99–100; *Sil. It. Pun.* 6.627–636; *Iuv.* 8.14; *Plut. Fab.* 1.1–2; *Fest.* 77L. W kwestii datacji tych monet R.E. Mitchell, *A New Chronology for the Romano-Campanian Coins*,

które wybijano, jak pisał, za konsulatu Q. Ogulniusa i C. Fabiusa, w 485 roku od założenia miasta, pięć lat przed pierwszą wojną punicką (*NH* 33.13.44)³.

Przyjmuje się, że wyobrażenie na tych wczesnych didrachmach wywarło wpływ na późniejsze przedstawienia w mennictwie rzymskim motywu wilczycy karmiącej Romulusa i Remusa. Takie założenie jest uzasadnione. Mamy wiele tropów poświadczających inspirowanie się w mennictwie konkretnego okresu historycznego wzorami monetarnymi wypracowanymi przez epoki wcześniejsze. Mogło to przyjmować dwojaką postać. Pierwsza to restytuowanie dawnych monet, czyli ich kopiowanie, zarówno awersów, jak i rewersów. Powtarzając umieszczone na nich elementy, jednak dodawano napis, złożony z imienia tego, który wypuścił daną serię restytucyjną, oraz z formuły *restituit* informującej o dokonanej restytucji, „przywróceniu” dawnej monety. Ten dodatkowy zapis niejako uaktualniał stary typ monetarny w nowej rzeczywistości⁴. Drugi sposób to imitowanie dawnych monet. Wyłącznie na rewersach powtarzano wyobrażenia i hasła, znane w mennictwie czy to republikańskim, czy też cesarskich poprzedników. Natomiast awersy „imitacji” były skonstruowane w okresie Republiki z motywu ikonograficznego i inskrypcji stosowanych w bieżącej chwili przez urzędnika monetarnego, a w dobie Cesarstwa z portretu i tytułatury przedstawiciela rodziny aktualnie panującej⁵.

Właśnie jako takie imitacje zdefiniowane zostały monety flawijskie, na których powtórzono obraz Lupa Romana w jego kształcie wprowadzonym na wspomnianych didrachmach *RRC* 20, następnie sporadycznie tylko użytym w mennictwie w III w. p.n.e. (il. 2)⁶, a potem jednak zarzuconym. Po latach absencji ponownie ten sam motyw wilczycy karmiącej bliźnięta pojawił się w latach 77–78 na denarach powstałych dla przedstawiciela dynastii Flawiuszów, cezara Domicjana (il. 4)⁷. Akcentując powstanie tych emisji flawijskich, ponieważ oznaczały one przywrócenie po prawie 300 latach motywu wilczycy karmiącej Romulusa i Remusa w roli samodzielnego elementu na rewersach monet.

„Numismatic Chronicle” 1966, 6, s. 65–70; idem, *The fourth century origin of Roman didrachms*, „The American Numismatic Society. Museum Notes” 1969, 15, s. 56.

³ Zob. też Liv. *per.* 15.6: „Tunc primum populus R. argento uti coepit” (tłum. M. Brożek: „W tych czasach po raz pierwszy naród rzymski zaczął używać srebrnej monety”).

⁴ Por. H. Komnick, *Die Restitutionsmünzen der frühen Kaiserzeit. Aspekte der Kaiserlegitimation*, Berlin–New York 2001.

⁵ Por. A. Serra, *Le monete di „restituzione o imitazione” di Vespaziano: gusto antiquario e esigenza politica*, [w:] *Ou pân ephēmeron. Scritti in memoria di Roberto Preagostini*, ed. C. Braidotti, E. Dettori, E. Lanzilotta, Roma 2009, s. 1159–1181.

⁶ *RRC*, nr 39/3 (217–215 r. p.n.e., Sextans); zob. *BMCRR* Romano–Campanian, s. 137, nr 120; *CRR* nr 95; por. C. Dulière, *op. cit.*, s. 72, 74, kat. M6 (205–195 p.n.e.); A. Dardenay, *Images des Fondateur...*, kat. L38.

⁷ *RIC* 2.1, Vesp. (Dom.), nr 962 (D). Por. A. Serra, *op. cit.*, s. 1172, 1180.

II. 1

II. 2

II. 3

II. 4

Potraktowanie tematu mitycznego na pierwszych didrachmach typu ROMANO z motywem Lupa Romana znalazło później, jak się przyjmuje, swe naśladownictwo również w płaskorzeźbie na bocznej ścianie sarkofagu „Mattei A”, datowanego na pierwszą połowę III w. (ok. 225/230-240). Zdobia go płaskorzeźby tematycznie nawiązujące do epizodów mitu rzymskiego. Na płycie głównej rozwinięto temat spotkania Marsa i Rei Sylwii. Jedną ze ścian bocznych pokryto reliefem obrazującym los Rei Sylwii, którą dwóch zbrojnych prowadzi ku Tybrowi. Na interesującej nas drugiej ścianie znajduje się motyw wilczycy karmiącej Romulusa i Remusa. Obraz ten stał się elementem szerszej sceny: oto rzecz dzieje się w Luperkalu, do którego zaglądamy dwaj pasterze, ich sylwetki umieszczono symetrycznie nad półkoleście zarysowanej grocie (il. 3)⁸. Co się tyczy pozy zwierzęcia i układu figurek dziecięcych pokazanych na ścianie bocznej sarkofagu, można odnaleźć ich podobieństwo do rozwiązania zastosowanego na rewersach didrachm RRC 20. Naśladownictwo, co zaznaczyła Alexandra Dardenay, znajduje swój wyraz w stylu archaizującym, w jakim grupa wilczycy została zaprezentowana w dekoracji sarkofagowej („selon un mode archaisant”)⁹. Zatem obraz wprowadzony na didrachmy w III w. p.n.e. stał się źródłem inspiracji dla artystów tworzących zdobienie sarkofagu po około 500 latach.

Lupa nutrix – rzymskie monumenta

Najstarszym znanym nam przedstawieniem motywu Lupa Romana jest wyobrażenie na rewersach monet RRC 20. Niemniej cytowany *passus z Ab Urbe condita* staje się

⁸ Ściana frontalna (Mars i Rea), Rzym, Palazzo Mattei; ściany boczne, Musei Vaticani, Belvedere (Cortile Oct.), inv. 913 (Rea), inv. 916 (Lupa Romana). Por. *Die antiken Sarkophag-Reliefs*, 3.2, hrsg. C. Robert, Berlin 1904, s. 228–232, nr 188; C. Dulière, *op. cit.*, kat. 125; D. Bonanome, *Iconografia dei miti alban*, [w:] *Alba Longa. Mito storia e archeologia*, a cura di A. Pasqualini, Roma 1996, s. 174–175; R. Turcan, *Messages d'outre-tombe: l'iconographie des sarcophages romains*, Paris 1999, s. 97–98; P. Zanker, B.Ch. Ewald, *Vivere con i miti: l'iconografia dei sarcofagi*, a cura di G. Adornato, trad. F. Cuniberto, Torino 2008, s. 214–215; A. Dardenay, *Les mythes fondateurs...*, s. 182–183; eadem, *Images des Fondateurs*, kat. M28 i L24 (datacja: ok. 230–240).

⁹ A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, s. 120.

cennym świadectwem, sugerującym przekonanie starożytnych – w osobie samego autora z Patavium – że u progu III w. p.n.e. obraz wilczycy karmicielki łączonej z *initia* Romulusa i Remusa funkcjonował i był szerzej rozpoznawalny. Przynajmniej nad Tybrem wpisywał się w pejzaż miejski symbolicznie, ale również w dosłownej materialnej formie zabytków. *Monumenta* takie były liczniejsze, o czym można przypuszczać na podstawie pojedynczych wzmianek dawnych autorów. Ich wskazówki pozwalają lokalizować owe pomniki na Kapitolu i Palatynie¹⁰.

Przed wszystkim Cyceron wskazał rzeźbę stojącą niegdyś na wzgórzu kapitolinińskim. Powracał do niej kilkakrotnie w różnych swych tekstach. Najpierw uczynił to w *Oratio in L. Catilinam tertia* (63 r. p.n.e.), kiedy wymieniał *omina* zwiastujące w 65 r. p.n.e., za konsulatu Torkwata i Kotty (*Cotta et Torquato consulibus*), nieszczęścia dla państwa rzymskiego i Rzymian. Straty dotknęły wówczas Kapitol, a po uderzeniu pioruna zniszczeniu uległ stojący tam złożony posązek Romulusa, wyobrazonego w postaci dziecka chwytającego ustami piersi karmiącej je wilczycy (*Cat.* 3.8.19). Arpinata odwołał się przy tym do pamięci sobie współczesnych (*meministis*) o tym pomniku, sugerując albo całkowite zniszczenie dzieła (*fuisse*), albo jego przeniesienie z Kapitolu w inne miejsce¹¹. Niewykluczone również, że pierwotna lokalizacja monumentu jednak się nie zmieniła i nadal stał on na dawnym swym miejscu na wzgórzu kapitolinińskim. Po latach kolejne wzmianki o rzeźbie prezentującej wilczycę rzymską Cyceron wplótł w dzieło *De divinatione* (44 r. p.n.e.). Nawiązał tu ponownie do znaków wieszczych z lat 60. i przypomniał zabytek przedstawiający zwierzę „karmiąc[e] mlekiem swych piersi nowo narodzone dzieci Marsa”: wilczyca „[r]ażona piorunem, upadła wraz z chłopcami z podstawy, na której tylko ślady nóg pozostały” (*Div.* 1.12.19, tłum. E. Rykaczewski)¹². Odwołał się do tego epizodu raz jeszcze (*Div.* 2.21.47), kiedy los rażonej piorunem figurki Romulusa (*Romulus lactens fulmine ictus*) powiązał z zapowiedzią niebezpieczeństwa grożącego miastu, które założył (*quam ille condidit*)¹³.

¹⁰ Na mapie antycznego Rzymu to dwa miejsca wyjątkowe, biorąc pod uwagę wzniesione tam kompleksy i nagromadzone pamiątki prowadzące ku najdawniejszej rzymskiej przeszłości, a także związane z ideą trwałości i wieczności Rzymu. Aspekty tej bogatej problematyki por. J.A. Rea, *Legendary Rome: Myth, Monuments, and Memory on the Palatine and Capitoline*, London 2007. Fragment posągu wilczycy znaleziony też na Eskwilinie, por. C. Dulière, *op. cit.*, s. 60, kat. 3.

¹¹ Jeden z autorów poinformował o przeniesieniu na forum posągu Jowisza, który także wówczas ucierpiał, zob. *Obseq.* 61.

¹² Zob. też późniejsze wzmianki: *Cass. Dio* 37.9.1; *Obseq.* 61.

¹³ Warto sygnalnie wskazać symboliczny także dla samego Cycerona wymiar posągu Romulusa (i Remusa) obok wilczycy, także jego wysoką ocenę roli Romulusa w dziejach Rzymu, a nawet werbalne stylizowanie się na nowego Romulusa, co tym bardziej wpływało na metaforyczne brzmienie niektórych fraz. Szerzej o miejscu postaci Romulusa w myśli Cycerona: M. Ver Eecke, *La République et le roi: le mythe de Romulus à la fin de la République romaine. De l'archéologie à l'histoire*, Paris 2008, s. 245–354. Wskazane fragmenty dzieł wielkiego mówcy wielokrotnie zresztą były analizowane. Dają asumpt m.in. do analizy licznych prodigiów zapowiadających nieszczęścia dla państwa w związku ze

Z kolei w stronę Palatynu jako miejsca, gdzie stał monument wyobrażający wilczycę z Remusem i Romulusem, kieruje uwagę fragment umieszczony w *Rhōmaikē archaiologia* Dionizjusza z Halikarnasu (AR1.79.7–8). Autor, opisując Luperkal leżący w pobliżu miejsca, w którym pasterze dostrzegli wilczycę karmiącą dzieci, określił go jako ocienioną lasem, głęboką jaskinię, gdzie zwierzę się chroniło. To miejsce z dawna miało charakter sakralny. Był tu ołtarz wzniesiony dla Pana. Stał w temenosie również pomnik, z brązu i dawnego wykonania, przedstawiający wilczycę i małe dzieci. Posąg ten „jest nadal” w Luperkalu – informacja Dionizjusza pochodzi z I w. p.n.e.

O monumencie opisanym przez Liwiusza wielu konkretów nie można stwierdzić. Na ogół fragment z *Ab Urbe condita* był rozważany w kontekście stwierdzonej, możliwej lub wykluczonej identyfikacji opisywanego przez Liwiusza monumentu z Wilczycą kapitolijną¹⁴. Jednak nie znamy reprodukcji starożytnego pomnika z Kapitolu. Natomiast słynna Lupa Capitolina od lat pozostaje przedmiotem ożywionej dyskusji. Wystarczy wspomnieć, że już Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) zastanawiał się, czy wilczyca z Kapitolu jest „tą, o której Dionizjusz mówi jako o dziele bardzo starożytnym, czy też tą, która według Cyncerona, została uszkodzona przez uderzenie pioruna, nie wiemy; na tylnej łapie zwierzęcia widoczna jest jednak wyraźna rysa i być może to ona właśnie jest śladem tamtego uderzenia”¹⁵. Na drugim biegunie przyjdzie umieścić wyniki niedawnych analiz Anny Marii Carruby. Stoi ona na stanowisku, że Wilczyca kapitolijńska, niesłusznie traktowana jako dzieło starej szkoły etruskiej, pozostaje wytworem sztuki średniowiecznej i pochodzi z epoki karolińskiej¹⁶.

Przekaz Liwiusza brzmi dosyć niejednoznacznie, co się tyczy konstrukcji monumentu. Można się zastanawiać, czy w pierwszej połowie III w. p.n.e. dzieło rzeźbiarskie wzniesiono od podstaw, czy tylko uzupełniono już wcześniej istniejący zabytek o figurki dzieci¹⁷. Można powątpiewać, by czy rzeźba samej wilczycy, bez dzieci, dawała

spiskiem Katyliny, por. H. Kowalski, *Cynceron, Katyliina i wróżby*, „Wieki Stare i Nowe” 2009, 1(6), s. 31–37.

¹⁴ Palazzo dei Conservatori, inv. 1181; por. C. Dulière, *op. cit.*, s. 21–43, 53–57 i kat. 1; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L235.

¹⁵ J.J. Winckelmann, *Dzieje sztuki starożytnej*, oprac. W. Bałus, tłum. T. Zatorski, Kraków 2012, s. 266.

¹⁶ A.M. Carruba, *La Lupa Capitolina: un bronzo medievale*, Roma 2006, s. 13–48. Por. *La Lupa Capitolina: nuove prospettive di studio. Incontro-dibattito in occasione della pubblicazione del volume di Anna Maria Carruba, La Lupa Capitolina: un bronzo medievale*, Sapienza, Università di Roma, Roma 28 febbraio 2008, a cura di G. Bartoloni, Roma 2010; M.R.-Alföldi, E. Formigli, J. Fried, *Die römische Wölfin: ein antikes Monument stürzt von seinem Sockel*, Stuttgart 2011.

¹⁷ Por. np. C. Dulière, *op. cit.*, s. 53–57: Ogulnii dodali posążki dzieci do rzeźby wilczycy stojącej przy *ficus ruminalis*; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, s. 81–82: wydaje się, że Ogulnii posąg zwierzęcia ustawili koło *ficus ruminalis* i dodali dzieci; G.Ch. Picard, *La louve romaine, du mythe au symbole*, „Revue Archeologique” 1987, 65, s. 251: wątpliwe, by Ogulnii uzupełnili monument apotropajczny sylwetkami dzieci.

wystarczający sygnał, że chodzi o epizod z dziejów mitycznych i aluzję do cudownego ocalenia bliźniaków, synów Marsa. Rzymianie, owszem, byli niekiedy symbolizowani przez wilka¹⁸, zdarzało się również, że symbolizowała ich wilczyca¹⁹. Jednak Lupa zmaterializowana w kształcie różnych dzieł sztuki dopiero w dopełnieniu sylwetkami ludzkich dzieci zyskiwała swój profetyczny wymiar. Taka pełna, trójpostaciowa kompozycja dawała sygnał o cudownym ocaleniu Romulusa i Remusa. Można więc przypuszczać, że posąg zwierzęcia od początku był dopełniony sylwetkami dzieci. To nie rozwiązuje problemu datowania wystawienia monumentu.

Trudno przesądzić również o usytuowaniu pomnika Ogulniusów. Ta bowiem kwestia łączy się z lokalizacją *ficus ruminalis*, która w opisie Liwiusza posłużyła jako wskazówka topograficzna. Autorzy starożytni odnotowali dwa drzewa figowe, jedno wznoszące się na Palatynie przed Luperkalem, drugie, które rosnęło na Komicjum²⁰. Sam Liwiusz, relacjonując opowieści o losie dzieci Marsa i Rei Sylwii, podał dalszą informację o drzewie figowym:

Forse quadam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat amnis et posse quamvis languida mergi aqua infantes spem ferentibus dabat. Ita velut defuncti regis imperio in proxima alluvie ubi nunc ficus Ruminalis est – Romularem vocatam ferunt – pueros exponunt [...].

Przypadkiem wtedy właśnie z jakiegoś zarządzenia bogów wylał Tyber poza brzegi tworząc spokojne wylewiska. Z jednej strony więc nie można było nigdzie dojść do właściwego nurtu, z drugiej zaś niosący dzieci na stracenie myśleli sobie, że niemowlęta i tak utoną w stojącej wodzie. Toteż w przekonaniu, że dokładnie wykonują rozkaz królewski, położyli chłopców w najbliższej kałuży, gdzie teraz jest figa ruminalska, zwana podobno dawniej figą romulijską.

Liv. 1.4.4–5, tłum. A. Kościółek

¹⁸ Por. np. Liv. 3.66.3–4; Hor. *Carm.* 4.4.49–53; Vell. Pat. 2.27.2. Przedstawienia wilków łącznie były z Marsem, rodzicielem Romulusa i praojcem Rzymian, por. np. Liv. 10.27.9, 22.1.12; Prop. 4.1.55–56; *OGR* 20.4.

¹⁹ W źródłach numizmatycznych przykładu dostarczają monety Italików z przedstawieniem italskiego byka zmagającego się zwycięsko z rzymską wilczycą: *BMCR* 2, Social War, s. 327, nr 18; s. 333, nr 41 (91–88 p.n.e.); *CRR*, nr 628, 641 (90–88 p.n.e.); oraz denary P. Satrienus, z przedstawieniem głowy Romy lub Marsa na awersach, a z wyobrażeniem wilczycy lub wilka na rewersach: *RRC* nr 388/1a–b (77 r. p.n.e., głowa Romy / wilczyca); por. *CRR* nr 781–781a (ok. 76–71, głowa Marsa / wilk); *BMCR* Rome, s. 392, nr 3208, 3209 (77 r. p.n.e., głowa Marsa / wilk); por. C. Dulière, *op. cit.*, kat. M11 (głowa Marsa / wilczyca); A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L83 (głowa Marsa / wilczyca). Zob. też gemma: wilczyca rzymska u stóp Romy, Berlin Staatliche Museen, Antikenabteilung, inv. 4401; por. C. Dulière, *op. cit.*, kat. G14; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L110.

²⁰ Plut. *Rom.* 4.1; Varr. *Ling.* 5.54 (Palatyn); Plin. *NH* 15.20.77 (o przeniesieniu drzewa na Forum, wtedy nad rzeką wyrosło drugie); Fest. 168L (Komicjum). Por. G.D. Hadzsits, *The Vera Historia of the Palatine Ficus Ruminalis*, „Classical Philology” 1936, 31.4, s. 305–319; F. Coarelli, *Ficus Navia*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, ed. E.M. Steinby, 2, Roma 1995, s. 248–249; F. Coarelli, *Ficus Ruminalis*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, ed. E.M. Steinby, 2, Roma 1995, s. 249.

Z kontekstu można wnioskować, że „drzewo ruminalskie” wypada umiejscowić u podnóża wzgórza, raczej nie w pobliżu Luperkalu, ale na Forum obok Komicjum²¹. Przetrwanie w czasach Liwiusza, czyli późnorepublikańskich i wczesnocesarskich, tylko tego jednego drzewa potwierdzają inni autorzy starożytni. Pisali, że w czasach Augusta drzewo na Palatynie już nie istniało (Ov. *Fast.* 2.411–412: „Arbor erat: *remanent vestigia*, quaeque vocatur, Rumina nunc ficus, Romula ficus erat”), podczas gdy to na Komicjum (*in medio foro*) wznosiło się nadal i było „w poszanowaniu” (Plin. *NH* 15.20.77), a kiedy uszło za rządów Nerona, to ożyło w nowych pędach (Tac. *Ann.* 13.58).

Nie jest bynajmniej moim zamiarem włączenie się w dyskusję o wyglądzie i lokalizacji pierwotnego monumentu przedstawiającego wilczycę oraz dzieci. Jest to tylko pretekst do wskazania obecności w rzymskiej przestrzeni miejskiej zabytków prezentujących ten konkretny epizod z mitycznej przeszłości, jakim było opieka wilczycy nad Remusem i Romulusem.

Ważniejsze jest, w jakich słowach dawni autorzy opisywali te monumenty. Jako bohaterów uwiecznionych w posągach wskazali po prostu dzieci, Romulusa i Remusa karmionych przez wilczycę. Jednak kiedy Cynceron odniósł się do tego kapitońskiego zabytku, który w świetle jego słów zbudowany był z sylwetki wilczycy oraz połączonego posążka dziecka, to o nim zapisał: „ille, qui hanc urbem condidit, Romulus” (Cic. *Cat.* 3.8.19; por. *Div.* 2.21.47). Jeszcze tylko u Liwiusza w opisie monumentu Ogulnuszów znalazło się znamienne nazwanie wyobrażonych w rzeźbie dzieci ssących wilczycę: *conditores urbis* (Liv. 10.23.11). W tych relacjach obraz Romulusa (i Remusa) obok wilczycy został *explicite* związany z rolą założyciela bądź założycieli Rzymu.

Liwiusz, Romulus i *conditores*

Liwiusz był oszczędny w szermowaniu w swym dziele określeniem *conditor*. W funkcji rzeczownikowej użył go niewiele ponad dwadzieścia razy, zresztą czynił to w odniesieniu do różnych opisywanych postaci i w różnych kontekstach. Takim mianem zostali objęci: August, budowniczy i odnowiciel wszystkich świątyń (4.20.7: *templorum omnium conditor aut restitutor*), App. Klaudiusz, ojciec prawa rzymskiego (3.58.2: *legum lator conditorque Romani iuris*), L. Brutus, twórca wolności rzymskiej (8.34.3: *conditor Romanae libertatis*), król Serwiusz Tulliusz i inni królowie, kolejni budowniczości miasta (1.42.4 i 2.1.2: *conditores partium certe urbis*), także Eneasz

²¹ C. Dulière, *op. cit.*, s. 59–60; F. Coarelli, *Ficus Navia*, s. 249. Inaczej J. DeRose Evans, *The Sacred Figs in Rome*, Latomus 1991, 50.4, s. 804–806 (drzewo: na Palatynie, co pozwala autorce na skłanianie się ku hipotezie, że ten sam posąg opisywali i Liwiusz (10.23.11), i Dionizjusz z Halikarnasu (AR 1.79.7–8)).

(40.4.9). Niekiedy określenie *conditor/conditores* pada po prostu jako synonim pewnej bezimiennej grupy założycieli miast, kolonii, reformatorów czy organizatorów w sferze religijnej (7.30.19; 33.49.5; 37.54.19; 39.17.7). Nie jest więc zastrzeżone dla założyciela Rzymu²².

Zaledwie kilkakrotnie Liwiusz nazwał mianem *conditor* samego Romulusa (*praef.* 7; 1.20.3; 4.15.7). Stał się on „naszym założycielem”, *conditor noster*, kiedy przypomina się pochodzenie Rzymian od Marsa i od właśnie naszego założyciela (10.27.9). Także kiedy jest wzmiankowana chata Romulusa, *casa Romuli*, to pada określenie *casa conditoris nostri* (5.53.8). Jest Romulus również określony jako *conditor templi*, kiedy po zwycięstwie nad Akronem zanoszą ściągniętą z przeciwnika zbroję do świątyni Jowisza Feretrijskiego (1.10.7). Do Romulusa porównywani są także inni. To dyktator M. Furius Camillus, którego zasługi, zwłaszcza wojenne, pozwalają nazwać drugim – po Romulusie – założycielem Miasta (5.49.7; 7.1.10), ale także T. Sicinius, trybun ludowy, który jako szermierz projektu skolonizowania Wej, miał być tych Wej „założycielem”, niejako w opozycji do Romulusa założyciela Rzymu (*auctor Urbis Romae*) (5.24.11).

Jeszcze rzadziej Liwiusz, określając Romulusa mianem *conditor*, jednocześnie uczynił wprost odniesienie do Rzymu miasta: *conditor urbis*. W taki sposób Patavinus nazwał samego Romulusa jedynie dwukrotnie. Kiedy kończył opowieść o okolicznościach powstania Rzymu, wróżbach dokonanych przez Romulusa i Remusa, a także śmierci drugiego z braci, podsumował je:

ita solus potitus imperio Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata.

W ten sposób Romulus sam objął panowanie: on miasto założył i od niego jako założyciela otrzymało ono nazwę.

Liv. 1.7.3, tłum. A. Kościółek

W relacji o zdarzeniach z V w. p.n.e. i w kontekście oceny tytułu *rex* oraz ustroju królewskiego (*regnum*), Liwiusz włożywszy w usta M. Horacjusza Barbatusa przypomnienie o wypędzeniu królów, określił Romulusa założycielem Miasta:

²² O użyciu przez Liwiusza pojęcia *conditor*, ale też *auctor* oraz *progenitor*, por. G.B. Miles, *The Cycle of Roman History in Livy's First Pentad*, „The American Journal of Philology” 1986, 107.1, s. 29–32; idem, *Maiores, Conditores, and Livy's Perspective on the Past*, „Transactions of the American Philological Association” 1988, 118, s. 193–204. Szerzej o najdawniejszej przeszłości w dziele Liwiusza: G. Forsythe, *Livy and Early Rome. A Study in Historical Method and Judgment*, Stuttgart 1999. Znaczenie pojęcia *conditor* w odniesieniu do postaci Romulusa, również w rzeczywistości historycznej, zwłaszcza okresu Cesarstwa, por. S. Lefebvre, *Gérer la postérité du héros fondateur dans l'Antiquité de la fondation à l'élaboration d'un mythe?*, [w:] *Mythologies urbaines. Les villes entre histoire et imaginaire*, ed. A. Cabantous, Rennes 2004, s. 123–144. Rennes 2004, s. 123–144. Tradycja o założycielu jednym (Romulus) lub założycielach dwóch (Romulus i Remus) – źródła i komentarze – por. Ph. Bruggisser, *Romulus Servianus. La légende de Romulus dans les Commentaires à Virgile de Servius: mythographie et idéologie à l'époque de la dynastie théodosienne*, Bonn 1987, s. 71–83.

Nec nominis homines tum pertaesum esse, quippe quo Iovem appellari fas sit, quo Romulum, conditorem urbis, deincepsque reges, quod sacris etiam ut sollemne retentum sit: superbiam violentiamque tum perosus regis.

Nie imię królów obrzydło wtedy ludziom, boć i Jowisza godzi się nazywać królem, i Romulusa, założyciela Rzymu, i innych następných królów; zachowano też tę nazwę dla ofiarników jako rzecz zwykłą, ale zniechęcono wtedy pychę i nadużycia królów.

Liv. 3.39.4, tłum. A. Kościółek

Aby wyczerpać tę listę, należy jeszcze wskazać już cytowany, opisujący rzeźbę wystawioną przez Ogulniusów fragment, w którym zarówno Romulus, jak i Remus zostali objęci określeniem *conditores urbis* (Liv. 10.23.11). Ich imiona własne nie zostały jednak odnotowane w tym miejscu. Przecież dla ówczesnych, czyli przede wszystkim dla Liwiusza, ale też może dla oglądających ów monument *ad ficum Ruminalem* od III w. p.n.e., rzecz była jednoznaczna: to Remus i Romulus zostali ukazani przy wilczycy. W dodatku Liwiusz obu braci nazwał założycielami, co wydaje się istotne w kontekście tak rzadkiego, jak wskazałam, posługiwania się przez niego pojęciem *conditor / conditores Urbis*.

Maksencjusz i *conditores Urbis*

Ważne świadectwo funkcjonowania tradycji o założycielach (*conditores*) dostarcza okres rządów Maksencjusza (306–312). To cesarz, którego niemal całe panowanie trwało w Rzymie, co się tyczy miejsca przebywania władcy, oraz było skupione na Rzymie i *romanitas*, co z kolei się tyczy ideologicznych podpór władzy Maksencjusza. Odwoływał się on bardzo mocno do rzymskiej tradycji, w tym jej wątków romulejskich. Był *nota bene* ojcem Romulusa (Valerius Romulus). Sam zaś, co wyrażają treści jego monet, nazwał się *conservator Urbis suae*, co tym bardziej uzasadniają związane z jego imieniem wielkie inicjatywy budowlane w stolicy²³.

Wyjątkowy dla manifestacji związku Maksencjusza z dawnym Rzymem był rok 308. Wtedy cesarz 20 kwietnia, czyli w przeddzień ustanowionego przez cesarza Hadriana święta rocznicowego Rzymu, *dies natalis Urbis*²⁴, przyjął wraz z synem

²³ Zob. np. emisje z Rzymu, Ticinum, Ostii, Akwilei: V. Drost, *Le monnayage de Maxence (306–312 après J.-C.)*, Zürich 2013, s. 236–239, R3, R15, R37, R44, R50, R59, R66, R73–90, R92–98, R131–138, R201–203, T6–9, O1, A14–19, A21–39. Por. M. Cullhed, *Conservator urbis suae. Studies in the politics and propaganda of the emperor Maxentius*, Stockholm 1994, s. 46–49; także w kwestii budowli wznoszonych przez Maksencjusza w Rzymie: E. Jastrzębowska, *Maksencjusz: ostatni czy pierwszy twórca rzymskiej architektury późnoantycznej?*, [w:] *Bitwa przy moście mulwijskim. Konsekwencje*, red. Z. Kalinowski, D. Próchniak, Poznań 2014, s. 203–216.

²⁴ *Dies natalis Urbis – Fast. Filocali*, Inscr. It. 13.2, s. 245 (21 Apr.); data założenia Miasta, np. Dion. Hal. *Ant. R.* 1.88.3; Cic. *Div.* 2.47; Varr. *Rust.* 2.1; Plin. *NH* 18.66.247; Plut. *Rom.* 12.1–2; Eutr. 1.1; *Fast. Ant.*, Inscr. It. 13.2, s. 9 (21 Apr.); Fest. 273L etc. Znaczenie działań Hadriana: S. Benoist,

Romulusem pierwszy konsulat. W okolicznościowej serii numizmatów powstałych z tej okazji wyemitowano złote medaliony typu ROMAE AETERNAE AVCTRICI AVG(usti) N(ostri), z wyobrażeniem władcy w stroju konsularnym, przyjmującego glob od Romy²⁵. Ponadto na inne numizmaty po raz pierwszy w okresie rządów Maksencjusza został wtedy wprowadzony motyw wilczycy rzymskiej, który odąd aż po rok 312 stał się jednym z wiodących na monetach i medalionach różnych typów. Mógł pozostawać głównym bądź dopełniającym elementem wyobrażenia. Przy tym niektóre zastosowane rozwiązania ikonograficzne wprost przypominają układ sylwetek znany z didrachm *RRC* 20.

Również za rządów Maksencjusza niejaki Furius Octavianus, *curator aedium sacrarum*, wystawił na Forum Romanum monument, z którego zachowała się baza z inskrypcją:

Marti Invicto Patri
 et aeternae urbis suae
 conditoribus
 dominus noster
 I[[mp(erator) Maxent[iu]s p(ius) f(elix)]]
 invictus Aug(ustus)
 CIL 06.33856a = ILS 8935

Przetrwał tylko cokół zabytku, odnaleziony w 1899 r. niedaleko Łuku Septymiusza Sewera i gmachu Kurii. Nie znamy roku erygowania tego monumentu, imię Octavianusa prowadzi do dosyć szerokiego przedziału czasu (307–312)²⁶. Zachowała się dzienna data wydarzenia: 21 kwietnia, jak wskazuje treść inskrypcji (CIL 06.33856b: „dedicata die XI kal. maias”). Ponownie wiedzie to do daty święta wprowadzonego niegdyś przez cesarza Hadriana, który w 121 r. tradycyjny dzień założenia miasta przez Romulusa – 21 kwietnia – ustanowił corocznymi uroczystościami świętowania narodzenia Rzymu, czyli świętem zwanym Ῥωμαία (Romaia) albo *dies natalis Urbis*. Dla kolejnych władców była to świetna okazja do manifestowania ich związków z Rzymem.

Bliskość daty dziennej wyrytej na bazie z datacją wspomnianego objęcia konsulatów przywiodła do hipotezy, że zabytek rzeźbiarski stanął na Forum w 308 r. Wsparcia jej dostarczyły treści monet z motywem wilczycy rzymskiej. Na numizmatach Maksencjusza Mars zajął eksponowane miejsce, między innymi występował jako Mars invictus pater, co było często używanym epitetem tego boga w mennictwie początków IV w. Natomiast od 308 r. Maksencjusz emitował monety nieznanego dotąd typu:

Rome, le prince et la Cité. Pouvoir impérial et cérémonies publiques (Ier siècle av. – début du IVe siècle apr. J.-C.), Paris 2005, s. 290–295.

²⁵ V. Drost, *op. cit.*, R36 (8Au, IV 308–k. 308); por. *RIC* 6, s. 373, nr 173.

²⁶ PLRE 1, Octavianus 638.

MARTI PROPAG(ator) IMP(erii) AVG(usti) N(ostri)²⁷. Oryginalne było również ich wyobrażenie rewersowe. Pokazano w nim sylwetki stojących Marsa i kobiety²⁸, między nimi zaś wilczycę karmiącą Romulusa i Remusa.

Naturalnie data pierwszej emisji tych monet może sugerować, że również wtedy, w 308 r., na Forum wzniesiono rzeźbę honorującą Marsa, Romulusa i Remusa oraz wieczny Rzym²⁹. Przyjmując to prawdopodobieństwo, należy jednak abstrahować od analogii tego monumentu rzeźbiarskiego oraz ikonografii monet. Oczywiście można założyć, że obraz na ich rewersach jest tylko dosyć swobodnym nawiązaniem do treści i formy owego monumentu – z tej dowolności interpretacyjnej wynikałyby różnice kompozycyjne. Jednak przede wszystkim komentarze w inskrypcjach, zarówno na cokole, jak na rewersie, sugerują, że zbieżność jest tylko pozorna, chociaż bez wątplenia łączy je kontekst ideologiczny, w którym bohaterowie mitu założycielskiego zajmują poczesne miejsce.

Reinterpretacje mitu założycielskiego

Działania Maksencjusza mogą wywołać skojarzenie do inicjatywy Ogulniusów. Zakłada się, że baza, która pozostała po pomniku wystawionym przez cesarza, mogła służyć jako cokół albo dla posągu starego, wzmiankowanego przez Liwiusza *ad ficum Ruminalem*, albo dla posągu nowszego, który zastąpił poprzedni zabytek³⁰. Druga możliwość łączy się z przypuszczeniem, że starsza rzeźba mogła stać na Comitium

²⁷ V. Drost, *op. cit.*, s. 196 i R67, R69 (wiosna 308 – k. 312), O12 (k. 308 – pocz. 309), O14 (pocz. 309 – poł. 309), O16 (poł. 309 – k. 312); zob. też *RIC* 6, s. 375, nr 189, s. 402, nr 11.

²⁸ Postać kobiety jest identyfikowana jako Roma, Italia, Victoria lub Venus. Te możliwości przypomina Fred C. Albertson, sam skłaniając się ku ostatniej z wymienionych, zob. F.C. Albertson, *Mars and Rhea Silvia in Roman Art*, Bruxelles 2012, s. 176; podobnie C. Dulière, *op. cit.*, kat. M120, M123. Jako Roma – A. Dardenay, *Les mythes fondateurs...*, s. 131; eadem, *Images des Fondateurs...*, s. 125, kat. L59; jako Victoria – M. Cullhed, *op. cit.*, s. 47–48. Stylizacja postaci kobiecej na tych monetach odbiega od standardowego w ówczesnym męnictwie wyglądu owych bogiń i personifikacji. Jako alternatywę niekiedy wskazuje się Reę Sylwię, matkę bliźniaków, byłaby ona naturalnym dopełnieniem sceny z udziałem Marsa oraz Romulusa, Remusa karmionych przez wilczycę, por. V. Drost, *op. cit.*, s. 196: Rea Sylwia lub Felicitas; M. Hauer-Prost, *Rea Silvia*, [w:] *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, ed. L. Kahil, 7.1, Zürich–München 1994, nr 33: Rea Sylwia, Italia lub Roma.

²⁹ G. Paci, *Due dediche al dio Romolo d'età tardo-antica*, „Cahiers du Centre Gustave Glotz” 1996, 7, s. 136; Ph. Bruggisser, *Remus conditor Urbis, l'empereur Maxence, le grammairien Servius et le théologien Augustin. Ou trois perceptions de la Rome des origines*, [w:] *Antiquité et citoyenneté*, ed. S. Ratti, Besançon 2002, zwł. s. 145; C. Ferro, *Immagini della memoria. Romolo nei tipi monetali di età imperiale*, „Scienze dell'Antichità” 2010, 16, s. 234.

³⁰ Ph. Bruggisser, *Remus...*, s. 130–131. Hipotezę, że baza z Forum podtrzymywała Wilczycę kapitolijną, przypomina J. Curran, *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century*, Oxford 2000, s. 60–61. Pomysł traci na wartości w kontekście badań A.M. Carruby i „odmłodzenia” Wilczycy kapitolijnkiej.

jeszcze w czasach Maksencjusza i z niej skopiowano pomysł napisu, realizując go na nowszym monumencie³¹.

Napis zachowany na bazie Furiusa Octavianusa sugeruje skądinąd inną aranżację rzeźby czwartowiecznej niż tylko wilczyca z dwojgiem dzieci wzmiankowana przez Liwiusza. Wprawdzie tak ją sobie wyobrażał znalazca cokołu Giacomo Boni³², niemniej bardziej prawdopodobne jest, że utracony monument prezentował posąg boga Marsa, u stóp mającego sylwetki Remusa i Romulusa karmionych przez wilczycę³³. Miejsce znalezienia bazy Furiusa Octavianusa wskazuje, że topograficznie monument był wkomponowany w przestrzeń nasyconą skojarzeniami do tradycji romulejskiej i zajęta przez materialne pamiątki przywołujące epokę Romulusa. W pobliżu były: *mundus* (umbilicus Urbis) oraz Lapis Niger. Z kolei treść inskrypcji także wydobywa postaci ze świata mitu rzymskiego: Marsa i jego synów, Romulusa i Remusa, ale pozostają oni w łączności z miastem, które jest wieczne (*Urbs aeterna*). Istotnym akcentem jest „dowartościowanie” Remusa. W odnośnym fragmencie inskrypcji Furiusa Octavianusa nie ma pierwszeństwa Romulusa. Został on zrównany z bratem we wspólnym epitecie: obaj to *conditores*. Podobnie zdarzyło się wcześniej w opisie dawnego monumentu z III w. p.n.e., sporządzonym przez Liwiusza, w którym zaznaczył on, że zabytek przedstawiał założycieli: *conditores urbis sub uberibus lupae*.

W tradycji, którą można nazwać wulgatą, to Romulus był założycielem Rzymu. Przychyłość bogów okazana mu podczas auspicjów, wyoranie *sulcus primigenius*, potem spór z Remusem i tegoż zabójstwo, a w okresie późniejszym rozwój Miasta, czyniły z Romulusa jedyne go założyciela³⁴. To on był wybrany, podczas gdy Remus został zapoznany w tej roli, parafrazując słynny tytuł studium Roberta Schillinga: *Romulus l'élú et Rémus le réprouvé*³⁵.

Jednakże w okresie rządów Augusta, po wygaśnięciu wojen domowych, które tym bardziej skłócały braci powaśnionych w zmityzowanych opowieściach³⁶, nastąpiła

³¹ Por. T.P. Wiseman, *Remus. A Roman Myth*, Cambridge 1995, s. 72–73.

³² G. Boni, *Nuove scoperte della Città e nel suburbio. Regione VIII*, „Atti della R. Accademia dei Lincei” 1900 [1903], 8/2: Notizie degli Scavi, s. 303–305.

³³ C. Dulière, *op. cit.*, s. 182–183.

³⁴ Wykaz źródeł i komentarze por. *La leggenda di Roma*, a cura di A. Carandini, 1, Milano 2006, s. 161–165, 378–387 (spór przy zakładaniu miasta), *ibidem*, s. 166–183, 387–410 (pierwsze auspicja); *ibidem*, s. 220–243 i 440–452 (naruszenie muru i śmierć Remusa).

³⁵ R. Schilling, *Romulus l'élú et Rémus le réprouvé*, „Revue des Études Latines” 1960, 38, s. 182–199. Warto tu odnotować osobne studia poświęcone postaci Remusa: Th. Mommsen, *Die Remuslegende*, „Hermes” 1881, 16.1, s. 1–23; T.P. Wiseman, *Remus*; *idem*, *The Myths of Rome*, Exeter 2004, s. 284–289; D. Briquel, *Trois études sur Romulus (Rémus élu et réprouvé. Les trois arbres du fondateur. Les guerres de Romulus)*, [w:] *Recherches sur les religions de l'Antiquité classique*, ed. R. Bloch et al., Genève–Paris 1980, s. 267–346. Postać Remusa była niezbędna do dopełnienia wizerunku Romulusa założyciela, por. A. Meurant, *D'Albe-la-Longue au pomerium: Romulus et Rémus sur la route*, „Latomus” 2003, 62.3, s. 517–542.

³⁶ Ich postacie zostały włączone w kadr wojen domowych za Republiki, por. np. Lic. Mac. frg. 3 ap. OGR 23.5; Liv. 1.7.2; Dion. Hal. AR 1.87.2–3; Plut. *Rom.* 10.2; Serv. *Aen.* 1.273; 6.779. Por.

swoista reinterpretacja mitu rzymskiego, która przyniosła także zmianę akcentów w wykreowanych przez wcześniejszą tradycję wizerunkach bohaterów i epizodów z ich udziałem. Można odnaleźć nowe elementy w portretach Romulusa i Remusa. Zmiany te czy poprawki obejmowały kwestie zarówno topograficzne (auspicja na Palatynie i Awentynie), jak ideologiczne (relacje między Remusem i Romulusem). Finalnym produktem tej aktualizacji mitu, której świadkiem, dzierżawcą, a może jednym z czynnych autorów był Liwiusz, stał się awans Remusa. Można rzecz metaforycznie, że Remus powrócił na wzgórze swego dzieciństwa: Palatyn. Teraz u boku Romulusa nie tylko tu żył, ale i panował³⁷. Jego zaś – czy to niewinnego, czy prowokującego brata faworyta losu – śmierć była niezbędną, by mogła wypełnić się wielkość Rzymu (*culpa felix*)³⁸. Rehabilitacja Remusa jest jeszcze jedną cechą dokonującej się wówczas „rewolucji rzymskiej”, znamionowanej również sposobem patrzenia ówczesnych na przeszłość³⁹.

W wersji Liwiusza, należącego do pokolenia, za którego dokonana się ta zmiana, można dostrzec swoistą ambiwalencję pojmowania roli Remusa i Romulusa. W odno-

M. Ver Eecke, *La République...*, s. 201 i nn. (przeciwstawione dwie idee: „*rémisme*” i „*romulisme*”). Pamięć o Romulusie w okresie schyłkowej Republiki, por. C.J. Classen, *Romulus in der römischen Republik*, „*Philologus*” 1962, 106, s. 174–204; C. Dulière, *op. cit.*, s. 144–146; J. DeRose Evans, *The Art of Persuasion*, s. 87–108; M. Ver Eecke, *La République, passim*.

³⁷ Zob. Prop. 4.1.9–10: *domus Remi*; por. *ibidem*, 3.9.50–51; 2.1.23–24; 4.6.80–82. Zob. Verg. *Aen.* 1.291–293: „*Remo cum fratre Quirinus, / iura dabunt*”; por. zwłaszcza objaśnienia Serv. *Aen.* 1.276 i 292, 6.777 i 779, również aluzje do triarchii z udziałem Numitora, Romulusa i Remusa, rządzących w Albie. Zob. OGR 23.1: projekt Romulusa i Remusa założenia miasta, w którym mogliby współrządzić (*in qua ipsi pariter regnarent*), por. *ibidem* 23.6: Remus przeżył swego brata. Idea równej ich władzy ma odległe korzenie, por. Cassius Hemina ap. Diom. *Ars gram.* 1, 384K. Zob. *Chron. a.* 354, s. 143 (ed. 1892), interesująca mutacja opowieści: Remus Sylwiusz, król Alby, którego zabił Romulus. Por. J.C. Richard, *Variations sur le thème de la fondation de Rome*, [w:] *Condere urbem. Actes des 2èmes Rencontres scientifiques de Luxembourg (janvier 1991)*, éd. Ch.-M. Ternes, Luxembourg 1992, s. 137–139; M. Ver Eecke, *De l'Aventin au Palatin: le nouvel ancrage topographique de Rémus au moment du passage de la République à l'Empire*, „*Dialogues d'Histoire Ancienne*” 2006, 32, 2, s. 75–94; aspekty problemu: R. Piętko, *Roma aeterna. Rzymska mitologia urbanistyczna*, Poznań 2015, s. 156–160. Remus fundatorem na równi z Romulusem, por. Aug. *De Civ.D.* 3.6. O literackiej tradycji założycielskiej zachowanej u autorów późnych: Serwiusza i Augustyna por. Ph. Bruggisser, *op. cit.*, s. 125–149.

³⁸ Por. Ov. *Fast.* 2.286, 486–487: pierwszeństwo Romulusa, ale zob. *ibidem* 5.457–474: Remus w kształcie nocnej zjawy sam usprawiedliwia Romulusa, zresztą to nie jemu, Remusowi, a Romulusowi ptaki najwyższą władzę wieszczyły. Czyn Celera (czy może Romulusa) może być prefiguracją wojen domowych. Interesujące świadectwo przypomnienia postaci Remusa i związania jego pamięci z Palatynem daje jedna z archaizujących inskrypcji – o treści: „*Remureine*” (CIL 1², nr 971) – umieszczonych na *cippi*, odnalezionych u podnóża Palatynu, niepodal Łuku Tytusa, kopii oryginałów z czasów Augusta. Por. F. Coarelli, *Palatium: il Palatino dalle origini all'Impero*, Roma 2012, s. 34–35. Por. w kwestii starszeństwa Remusa i jego miejsca w tradycji rzymskiej: D. Briquel, *Trois études...*, s. 267–269; M. Ver Eecke, *La république...*, s. 197–222.

³⁹ Jest w „awansie” Remusa również poetycki komentarz do rzeczywistości politycznej epoki Augusta. Współpracownik cesarza, M. Wipsaniusz Agryppa, stał się jakby bratem bliźniaczym princepsa, razem wprowadzają oni w Rzymie prawo, a ich dyarchia stanowi paralelę dla historii mitycznych braci. *Nb.* Agryppa okresowo mieszkał na Palatynie, zob. Cass. Dio 53.27.5. Ślad tej tradycji widać w komentarzach Serwiusza do dzieła Wergiliusza, zob. Serv. *Aen.* 1.292: Agryppa (w miejsce Remusa) stał się jakby bratem Quirinus (Augusta).

śnym fragmencie pierwszej księgi *Ab Urbe condita*, opisując zdarzenia, które prowadziły do założenia Miasta, pierwszą rolę przypisał Romulusowi. Pisał Liwiusz:

Priori Remo augurium venisse fertur, sex volutres; iamque nuntiatio augurio cum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consulataverat: tempore illi praecepto, at hi numero avium regnum trahebant. Inde cum altercatione congressi certamine irarum ad caedem vertuntur; ibi in turba ictus Remus cecidit. Volgatio fama est ludibrio fratris Remum novos transilvisse muros; inde ab irato Romulo, cum verbis quoque increpitans adiecisset, „Sic deinde, quicumque alius transiliet moenia mea, interfectum”. Ita solus potitus imperio Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata.

Obu obwołali królami ich stronnicy: jedni chcieli przeciągnąć królowanie na swoją stronę z powodu czasowego pierwszeństwa wróżby, drudzy na swoją z powodu większej liczby ptaków. Stąd przyszło do kłótni i w zapale gniewu doprowadzili do krwawej bójki: w starciu padł Remus ugodzony pociskiem. Powszechniejsze jednak jest podanie, że Remus wyśmiewając się z brata, przeskoczył nowy mur; wtedy to rozgniewany Romulus zabił go, rzucając przy tym groźbę: „To samo spotka każdego po kolei, kto mury moje przekroczy”. W ten sposób Romulus sam objął panowanie: on miasto założył i od niego jako założyciela otrzymało ono nazwę.

Liv. 1.7.1–3, tłum. A. Kościółek

Znana była Liwiuszowi wersja zdejmująca z Romulusa znaną bratobójcy⁴⁰. W niej był on poniekąd usprawiedliwiony. Niemniej dziejopisarz przywołał również wersję powszechniej przyjmowaną (*volgatio fama*), a obciążającą Romulusa⁴¹. Ważniejsze przecież, że wyłącznie Romulus został tu nazwany założycielem Miasta (*conditor*).

Ideę *conditio Urbis* historyk z Patavium inaczej naświetlił, bynajmniej sprawy nie dyskutując, w księdze dziesiątej swego dzieła, gdzie relacjonował rzeźbiarską inicjatywę Ogulnuszów. Nie bacząc, że sam sobie przeczy, wprowadził tu informację o *conditores*, dwóch założycielach, bo przecież rzeźba przedstawiała topiczny obraz dziecięcych Romulusa i Remusa. Stéphane Benoist nie ma wątpliwości, że te wspomniane wyżej reinterpretacje mitu założycielskiego czasu „rewolucji rzymskiej” otworzyły drogę Liwiuszowi do takiego potraktowania udziału Remusa i Romulusa w zakładaniu Rzymu, a także do zauważenia – antycypowanej przez monument Ogulnuszów sytuowany w samym sercu miasta – podwójnej protekcji założycieli nad Rzymem⁴².

Remus i Romulus w ikonografii numizmatów

Z jednej strony przekaz Liwiusza, pochodzący z epoki Augusta, ale sięgający zdarzeń z III w. p.n.e., z drugiej inskrypcja z lat rządów Maksencjusza, dokumentują, że tradycja

⁴⁰ Wersja alternatywna (Celer zabójcą Remusa), zob. przede wszystkim Dion. Hal. *AR* 1.87.4.

⁴¹ Por. R. Stem, *The Exemplary Lessons of Livy's Romulus*, „Transactions of the American Philological Association” 2007, 137, s. 444–448.

⁴² S. Benoist, *Penser la limite: de la cité au territoire impérial*, [w:] *Frontiers in the Roman World*, ed. by O. Hekster, T. Kaizer, Leiden–Boston 2011, s. 37.

o założycielach Rzymu trwała w zmaterializowanej formie. Dwaj mityczni *conditores Urbis* byli upamiętnieni w konkretnych monumentach, niegdyś stojących w Rzymie.

Pozostając przy tradycji ikonograficznej o *conditores Urbis*, warto zwrócić uwagę na świadectwo źródeł numizmatycznych. W nich jeden z braci, Romulus, ten, któremu tradycja powszechniej przypisała założenie Rzymu, został samodzielnie wprowadzony do wyobrażeń rewersowych. Prezentowano w nich zwycięskiego wojownika niosącego trofeum na ramieniu. Identyfikowały go napisy, w których przywołano jego imię: Romulus, ale też przydano mu epitety: *augustus* oraz *conditor*⁴³. Remus takim wyróżnieniem nie został objęty⁴⁴. Natomiast najbardziej rozpowszechnione wyobrażenia w mennictwie rzymskim, które nawiązują do rzymskiego mitu założycielskiego, zostały zbudowane z obrazu wilczycy karmiącej dwoje dzieci. To one budują solidny pomost między wiekiem III p.n.e. a IV stuleciem. Ponadto w sferze oficjalnych deklaracji wychodzących od kolejnych sprawujących władzę imperialną są one aż po czasy Maksencjusza jedynym komunikatem pokazującym akceptowanie pamięci o założycielach wyrażonej werbalnie przez Liwiusza, a łączonej przezeń z monumentem Ogulniusów.

Motyw ikonograficzny wilczycy rzymskiej występował w mennictwie w różnych odmianach. Ograniczony był do trzech sylwetek albo dopełniano go innymi elementami, jak np. postać pasterza lub Romy, i wkomponowywano w scenierię tworzoną przez grotę lub drzewo. Niektóre warianty replikują kompozycję i stylistykę pierwszych didrachm z III w. p.n.e., na których wilczycę zaprezentowano z łbem odwróconym ku dzieciom i nastroszoną sierścią, na innych wilczyca trzyma łeb wyciągnięty do przodu. Jednak jeśli przy wilczycy są dzieci, to zawsze występują one w dwójkę⁴⁵.

⁴³ Conditor: *RIC* 2, Hadr., nr 266 (Au/D), 370 (Au), 653 (S), 776 (S). Augustus: *RIC* 3, Ant.P., nr 90 (Au), 624 (S), 665 (Dp). Por. J. Gagé, *Romulus-Augustus*, „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome” 1930, 47, s. 154–181; N. Méthy, *ROMVLVS CONDITOR: un type monétaire mal connu*, „Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica e Scienze Affini” 2001, 48, s. 157–184; C. Ferro, *op. cit.*, s. 219–250.

⁴⁴ Warto odnotować dziś zaginiony zabytek innej kategorii, wazę (II–III w.) zdobioną medalionami, jeden z nich z wyobrażeniem wilczycy rzymskiej, dzieci i Faustulusa, z inskrypcją REMVS; por. C. Dulière, *op. cit.*, kat. 183; A. Dardeanay, *Images des Fondateurs...*, kat. L34.

⁴⁵ Inaczej – jedno dziecko – zdarza się w zabytkach funeralnych: urna z Villa Celimontana w Rzymie, I w.: C. Dulière, *op. cit.*, kat. 63; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L137; urna Euporusa, I w., Musei Vaticani, inv. 9221–9222; por. CIL 06.8830; C. Dulière, *op. cit.*, kat. 62; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L138; ołtarz nagrobny Petroniusa Hedycrusa, Rzym, II w.; por. CIL 06.24008; C. Dulière, *op. cit.*, kat. 61; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L137; urna Ti. Claudiusa Charitona i Claudii Chelidon, I w., Wenecja, Museo Archeologico, inv. 67bis; C. Dulière, *op. cit.*, kat. 59; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L137; urna, I w., Florencja, Museo Archeologico, inv. 93482; C. Dulière, *op. cit.*, kat. 58; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L141. Por. A. Dardenay, *Les mythes fondateurs...*, s. 162–166. Ponadto przedstawienie na intaglio (wilczyca pod drzewem), Cambridge, Fitzwilliam Museum, C. Dulière, *op. cit.*, kat. G6; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L105; na gemmie (wilczyca na skale, obok trofeum, zachowały się frag-

Takie wyobrażenie, jakkolwiek różnicowane w ikonografii numizmatycznej, przez wieki nabrało sensu emblematycznego⁴⁶. Jego wartość czy, szerzej, w ogóle antyczne przedstawienia wilczycy sprawującej opiekę nad Remusem i Romulusem, Gilbert Charles Picard ocenił symptomatycznie: to jeden z *pignora imperii*⁴⁷.

Treściowo motyw wilczycy rzymskiej przypominał mityczny epizod o cudownym ocaleniu synów Marsa i Rei Sylwii. Jednakże w mennictwie rzymskim motyw wilczycy rzymskiej karmiącej dzieci niejednokrotnie po prostu przypominał założenie Rzymu i jego twórców. Ocalenie bliźniąt i opieka nad nimi wilczycy były przecież warunkiem niezbędnym późniejszych zdarzeń prowadzących do *conditio Urbis*.

Nie był to motyw banalny w mennictwie rzymskim. W dobie Republiki sięgano po niego bardzo rzadko. W okresie Cesarstwa także nie był powszechny, a jego obecność była chronologicznie mocno rozproszona. Na ogół koreluje ona z działaniami podejmowanymi przez tych cesarzy, którzy – rzecz jasna w celach wytyczanych przez bieżącą politykę i cele ich propagandy – skupiali swą uwagę na restaurowaniu tradycji najdawniejszego Rzymu, upamiętnieniu jego wielowiekowej historii, sięganiu do samych jego początków lub uświetnieniu obchodów rocznicowych dotyczących właśnie założenia Rzymu. W tych aspektach przedstawienie wilczycy karmiącej Romulusa i Remusa pozostawało wspomnieniem o uratowaniu bliźniąt. Jednak – biorąc pod uwagę symboliczną naturę wyobrażeń numizmatycznych, konieczność syntetyzowania różnych treści jednocześnie w jednym obrazie, sięganie do znanych w sztuce i rozpowszechnionych rozwiązań ikonograficznych – to samo przedstawienie mogło dostarczyć też skojarzeń do Rzymu *in se* oraz do samej *conditio Urbis*. W nim identyczne miejsce zajmują zarówno Romulus, jak i Remus.

Bibliografia i skróty

Albertson F.C., *Mars and Rhea Silvia in Roman Art*, Bruxelles 2012.

R.-Alföldi M., Formigli E., Fried J., *Die römische Wölfin: ein antikes Monument stürzt von seinem Sockel*, Stuttgart 2011.

Benoist S., *Penser la limite: de la cité au territoire impérial*, [w:] *Frontiers in the Roman World*, ed. O. Hekster, T. Kaizer, Leiden–Boston 2011, s. 31–47.

Benoist S., *Rome, le prince et la Cité. Pouvoir impérial et cérémonies publiques (Ier siècle av. – début du IVe siècle apr. J.-C.)*, Paris 2005.

BMCR – A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum. Coins of the Roman Republic in the British Museum, by H.A. Grueber, London 1910.

menty postaci barbarzyńcy i zapewne Romy), Florencja, Museo Archeologico, inv. 14472; C. Dulière, *op. cit.*, kat. G24; A. Dardenay, *Images des Fondateurs...*, kat. L106.

⁴⁶ Por. D. Bonanome, *op. cit.*, s. 188.

⁴⁷ G.Ch. Picard, *op. cit.*, s. 256–257.

- Bonanome D., *Iconografia dei miti albanici*, [w:] *Alba Longa. Mito storia e archeologia*, a cura di A. Pasqualini, Roma 1996, s. 161–200.
- Boni G., *Nuove scoperte della Città e nel suburbio. Regione VIII*, „Atti della R. Accademia dei Lincei” 1900 [1903], 8/2: *Notizie degli Scavi*, s. 291–340.
- Briquel D., *Trois études sur Romulus (Rémus élu et réprouvé. Les trois arbres du fondateur. Les guerres de Romulus)*, [w:] *Recherches sur les religions de l’Antiquité classique*, ed. R. Bloch et al., Genève–Paris 1980, s. 267–346.
- Bruggisser Ph., *Remus conditor Urbis, l’empereur Maxence, le grammairien Servius et le théologien Augustin. Ou trois perceptions de la Rome des origines*, [w:] *Antiquité et citoyenneté*, ed. S. Ratti, Besançon 2002, s. 125–149.
- Bruggisser Ph., *Romulus Servianus. La légende de Romulus dans les Commentaires à Virgile de Servius: mythographie et idéologie à l’époque de la dynastie théodosienne*, Bonn 1987.
- Carruba A.M., *La Lupa Capitolina: un bronzo medievale*, Roma 2006.
- Classen C.J., *Romulus in der römischen Republik*, „Philologus” 1962, 106, s. 174–204.
- Coarelli F., *Ficus Navia*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, ed. E.M. Steinby, 2, Roma 1995, s. 248–249.
- Coarelli F., *Ficus Ruminalis*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, ed. E.M. Steinby, 2, Roma 1995, s. 249.
- Coarelli F., *Palatium: il Palatino dalle origini all’Impero*, Roma 2012.
- CRR – Sydenham E.A., *The Roman Republican Coinage*, London 1952.
- Cullhed M., *Conservator urbis suae. Studies in the politics and propaganda of the emperor Maxentius*, Stockholm 1994.
- Curran J., *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century*, Oxford 2000.
- Dardenay A., *Images des Fondateurs. D’Enée à Romulus*, Bordeaux 2012.
- Dardenay A., *Les mythes fondateurs de Rome. Images et politique dans l’Occident romain*, Paris 2010.
- Die antiken Sarkophag-Reliefs*, hrsg. C. Robert, B. Andreae, Berlin 1890 nn.
- Drost V., *Le monnayage de Maxence (306–312 après J.-C.)*, Zürich 2013.
- Evans J. DeRose, *The Art of Persuasion, Political Propaganda from Aeneas to Brutus*, Ann Arbor 1992.
- Evans J. DeRose, *The Sacred Figs in Rome*, „Latomus” 1991, 50.4, s. 798–808.
- Ferro C., *Immagini della memoria: Romolo nei tipi monetali di età imperiale*, „Scienze dell’Antichità” 2010, 16, s. 219–250.
- Forsythe G., *Livy and Early Rome. A Study in Historical Method and Judgment*, Stuttgart 1999.
- Gagé J., *Romulus-Augustus*, „Mélanges d’Archéologie et d’Histoire de l’École Française de Rome” 1930, 47, s. 138–181.
- Hadzsits G.D., *The Vera Historia of the Palatine Ficus Ruminalis*, „Classical Philology” 1936, 31.4, s. 305–319.

- Hauer-Prost M., *Rea Silvia*, [w:] *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, ed. L. Kahil, 7.1, Zürich-München 1994, s. 615–620.
- Holleman A.W.J., *The Ogulnii Monument at Rome*, „Mnemosyne” 1987, 40.3/4, s. 427–429.
- Jastrzębowska E., *Maksencjusz: ostatni czy pierwszy twórca rzymskiej architektury późnoantycznej?*, [w:] *Bitwa przy moście mulwijskim. Konsekwencje*, red. Z. Kalinowski, D. Próchniak, Poznań 2014, s. 203–220.
- Komnick H., *Die Restitutionsmünzen der frühen Kaiserzeit. Aspekte der Kaiserlegitimation*, Berlin–New York 2001.
- Kowalski H., *Cyceron, Katylina i wróżby*, „Wieki Stare i Nowe” 2009, 1(6), s. 24–38.
- La leggenda di Roma*, 1–4, a cura di A. Carandini, Milano 2006–2014.
- La Lupa Capitolina: nuove prospettive di studio. Incontro-dibattito in occasione della pubblicazione del volume di Anna Maria Carruba, La Lupa Capitolina: un bronzo medievale*, Sapienza, Università di Roma, Roma 28 febbraio 2008, a cura di G. Bartoloni, Roma 2010.
- Lefebvre S., *Gérer la postérité du héros fondateur dans l'Antiquité de la fondation à l'élaboration d'un mythe?*, [w:] *Mythologies urbaines. Les villes entre histoire et imaginaire*, ed. A. Cabantous, Rennes 2004, s. 123–144.
- Méthy N., *ROMVLVS CONDITOR: un type monétaire mal connu*, „Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica e Scienze Affini” 2001, 48, s. 157–184.
- Meurant A., *D'Albe-la-Longue au pomerium: Romulus et Rémus sur la route*, „Latomus” 2003, 62.3, s. 517–542.
- Miles G.B., *The Cycle of Roman History in Livy's First Pentad*, „The American Journal of Philology” 1986, 107.1, s. 1–33.
- Miles G., *Maiores, Conditores, and Livy's Perspective on the Past*, „Transactions of the American Philological Association” 1988, 118, s. 185–208.
- Mitchell R.E., *A New Chronology for the Romano-Campanian Coins*, „Numismatic Chronicle” 1966, 6, s. 65–70.
- Mitchell R.E., *The fourth century origin of Roman didrachms*, „The American Numismatic Society. Museum Notes” 1969, 15, s. 41–71.
- Mommsen Th., *Die Remuslegende*, „Hermes” 1881, 16.1, s. 1–23.
- Paci G., *Due dediche al dio Romolo d'età tardo-antica*, „Cahiers du Centre Gustave Glotz” 1996, 7, s. 135–144.
- Picard G.Ch., *La louve romaine, du mythe au symbole*, „Revue Archeologique” 1987, 65, s. 251–263.
- Piętka R., *Roma aeterna. Rzymska mitologia urbanistyczna*, Poznań 2015.
- PLRE – *The Prosopography of the Later Roman Empire*, ed. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, Cambridge 1971.
- Rea J.A., *Legendary Rome: Myth, Monuments, and Memory on the Palatine and Capitoline*, London 2007.
- RIC – *The Roman Imperial Coinage*, ed. H. Mattingly et al., London 1967–1994.
- RIC 2.1 – *The Roman Imperial Coinage*, vol. 2.1, by I.A. Carradice, T.V. Buttrey, London 2007.

- Richard J.-C., *Variations sur le thème de la fondation de Rome*, [w:] *Condere urbem. Actes des 2èmes Rencontres scientifiques de Luxembourg (janvier 1991)*, éd. Ch.-M. Ternes, Luxembourg, 1992, s. 135–153.
- RRC – Crawford M.H., *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974.
- Schilling R., *Romulus l'élú et Rémus le réprouvé*, „Revue des Études Latines” 1960, 38, s. 182–199.
- Serra A., *Le monete di „restituzione o imitazione” di Vespaziano: gusto antiquario e esigenza politica*, [w:] *Ou pān ephēmeron. Scritti in memoria di Roberto Preagostini*, ed. C. Braidotti, E. Dettori, E. Lanzilotta, Roma 2009, s. 1159–1184.
- Stem R., *The Exemplary Lessons of Livy's Romulus*, „Transactions of the American Philological Association” 2007, 137, 2, s. 435–471.
- Turcan R., *Messages d'outre-tombe: l'iconographie des sarcophages romains*, Paris 1999.
- Ver Eecke M., *De l'Aventin au Palatin: le nouvel ancrage topographique de Rémus au moment du passage de la République à l'Empire*, „Dialogues d'Histoire Ancienne” 2006, 32, 2, s. 75–94.
- Ver Eecke M., *La République et le roi: le mythe de Romulus à la fin de la République romaine. De l'archéologie à l'histoire*, Paris 2008.
- Winckelmann J.J., *Dzieje sztuki starożytnej*, oprac. W. Bałus, tłum. T. Zatorski, Kraków 2012.
- Wiseman T.P., *Remus. A Roman Myth*, Cambridge 1995.
- Wiseman T.P., *The Myths of Rome*, Exeter 2004.
- Zanker P., Ewald B.Ch., *Vivere con i miti: l'iconografia dei sarcofagi*, a cura di G. Adornato, trad. F. Cuniberto, Torino 2008.
- Zwierlein O., *Die Wölfin und die Zwillinge in der römischen Historiographie*, Paderborn 2003.

CONDITORES URBIS ROMAE, LIWIUSZ
I RZYMSKIE NUMIZMATY

Streszczenie

Titus Livius, opisując monument wystawiony przez Ogulnii w 296 roku p.n.e. *ad ficum Ruminalem*, w odniesieniu do dzieci pokazanych przy wilczycy użył pojęcia *conditores Urbis*. To jeden z bardzo rzadkich przykładów użycia tego terminu przez historyka w *Ab Urbe condita*. Określenie w taki sposób bohaterów monumentu Ogulniuszów ma analogię w treści dedykacji zabytku (*Marti invicto patri et aeternae urbis suae conditoribus*), z którego zachowała się tylko baza z inskrypcją z czasów cesarza Maksencjusza (306–312). Te dwa pomniki – pierwszy niezachowany, a zapewne zilustrowany na didrachmie RRC 20, drugi, o zaledwie domniemanej kompozycji – stanowią oprawę dla obecności przedstawienia grupy Lupa Romana w mennictwie rzymskim. Niewykluczone, że wyobrażenia te odzwierciedlają trwanie tradycji o niezbędnej roli obu braci, i Remusa, i Romulusa, w założeniu Rzymu, *conditio Urbis*.

Słowa kluczowe: Romulus, założyciele Rzymu, Liwiusz, cesarz Maksencjusz, monument Ogulniuszów, moneta rzymska, ikonografia monetarna

CONDITORES URBIS ROMAE, LIVIUS
AND ANCIENT ROMAN COINS

S u m m a r y

In a description of a monument erected *ad ficum Ruminalem* by Ogulnii in 296 BC, T. Livius used the term *conditores Urbis* in reference to children who appear with the she-wolf. This is one of very rare examples of the use of this term by the historian in the *Ab urbe condita*. Such reference to the protagonists of the monument of the Ogulnii manifests an analogy in the content of the dedication of the monument (*Marti invicto patri et aeternae urbis suae conditoribus*), of which only the base with an inscription which dates back to the reign of emperor Maxentius (306–312) is preserved. These two monuments, the first of which was not preserved, and which is supposedly presented on the *RRC* 20 didrachm, the second of which (whose composition is merely a matter of conjecture) – constitute a framework for the occurrence of the presentation of the Lupa Romana group in Roman mintage. One may not rule out the possibility that these representations reflect the continuity of the tradition about the necessary role of both brothers, Remus and Romulus, in the establishment of Rome, *conditio Urbis*.

Keywords: Romulus, founders of the city of Rome, Livius, emperor Maxentius, monument of the Ogulnii, Roman coin, monetary iconography